

William F. McCants, *Kültür Mitleri. Tanrıları Yaratmak Ulusları İcat Etmek*, Çeviren: Merve Tabur, İthaki Yayınları, İstanbul 2012, 216 sayfa, ISBN: 978-605-375-247-9

Kültür ile ilgili çalışmaların en başında ve bazen nihayetinde hep bir tanımlama yoluna girilir ve “Kültür nedir?” sorusunu, klişe olmuş cümlelerle, belli bir çerçeve içinde cevaplandırmaya yönelik eğilimler baş gösterir. Peki, çoğu okur için kültür nedir ve suni bir oluşum mudur yoksa kendiliğinden ortaya çıkan bir gelişimin sonucu mudur? Princeton’da yaptığı doktora çalışmasını kitap haline getiren William F. McCants, kitabını babasına atfederken dahi kültürün çıkış noktasının insanların yazılı ve özellikle de sözlü anlatıma dayanan geçmişine bağlı olduğunu hatırlatarak çağa başlamaktadır. Bu noktada, Sosyal Bilimlere ilgi duyan ve bu bilim alanlarında çaba sarf eden herkesin kendine ait saptanmış tanımlamaları dışında, tarihsel bir bakış açısıyla, serüven tadında, değişim ve dönüşümleri anlatan bir eserle karşımıza çıkar.

Kitabın başlığında yer alan “Mit” kelimesi, eserin sadece eskiçağlara ait anlatımları içerdiğini düşündürmemeli. Türkiye’de yapılan çoğu kültür çalışmalarında – Halkbilim haricinde – diğer sosyal bilimlerde “Mit” kullanıla gelmiş bir terim değildir. Oysa ki, hayatımızla alakalı çoğu tasarrufu elinde bulunduran ve sekülerizmle hayatımızda mevcut durumları birbirine bağlı kılmadan, münferit düşünmemize yol açan “Pozitif Bilim”den önce, yüzlerce yıl boyunca, “Mit”, insanoğlunun hayatının odak noktasıydı. Modernizmden önce insanlar, işitilen ve görülenlerin ötesinde bir dünyanın varlığına inanırdı ve bunları da ancak tecrübeleriyle anlatırdı¹. Bu, basit bir tanrılar dünyasından bahsetmekten ziyade, insanlara özgü güçlü hislerle, başka bir dünyadan başka bir gözle görmek ve kadim bir felsefe ortaya çıkarmaktır². Gerçekliği anlatmak günümüzde bilim ile mümkün hale getirilmeye çalışılırken geçmişte mit, gerçekliği anlatmaktan ziyade olasılıklar üzerinde durur, tutumlar ve yaşantılar ona göre ayarlanır, dünyayı farklı bir mecradan anlamaya çalışırdı. Moderniteden önce mit, zihin ve gönüllerde yer edinen, hayata ışık tutan, kısacası olmazsa olmazlardan biriydi. Bir anlamda, toplumların hayatlarını üzerine inşa ettiği değer yargıları ve inanışlarının bütünüydü. Bir adamın kurtarıcı olarak firavunun elinden köle olmaktan kurtardığı halkını, asasıyla böldüğü Kızıldeniz’den geçirmesi; koca bir imparatorluğun kurucusunun rüyasında kendisinden çıkan dallarla, köklerle koca bir ağaca dönüşmesi; sonsuz bir yaşam peşine düşen kralın en nihayetinde ölümü tatması, bizim, toplumsal hafızamızı bugüne taşıırken, mit başlığı altında değerlendirdiğimiz, geçmişin değer üretmeye kaynaklık eden inanışlarıdır.

¹ Mircea Eliade, *Doğuş ve Yeniden Doğuş. İnsan Kültürlerinde Erginlenmenin Dini Anlamı*, çev. Fuat Aydın, İstanbul 2014, s.21.

² Karen Armstrong, *Mitlerin Kısa Tarihi*, çev. Dilek Şendil, İstanbul 2014, s.10.

Kitap Tanıtımı

Bu bağlamda, yazar da özellikle kültür ve mit başlığının neden kullandığını kitabının 13. Sayfasında açıklamaktadır: Amaç, sanat ve bilimlerin etiyolojisini (nedenselliğini) ortaya koyabilmektir.

Kitabın kuruluş düzeni, bu geniş çapta olan konu için bölümlerin yeterliliğini sorgulatacak kadar az görünebilir. Zira Giriş ve beş bölümden oluşan kitapta her bölüm ayrıntılar üzerinden kültür mitlerinin oluşum ve dönüşüm evrelerini ele almaktadır. Yazar, kısa ve sıcak bir “Teşekkür” kısmından sonra “Giriş” bölümünde, “Mit”i, Sümerlerin her bilgiyi içine alan ve tanrıları tanrı yapan, tüm sanat ve bilimlerin sırrını kapsayan “Me”yi, Yunanlıların “Tekhnai”sını açıklar ve bunu, bugünkü Yakındoğu’nun geçmişine dayanarak izah eder. Kitabın Giriş kısmından itibaren konular, birbirinden ayrılan, ama özünde ortak bir sanat ve bilimden gelen “Doğu” ve “Batı” olarak ele alınır ve bu ayrım çok keskin olmadan kitabın diğer tüm bölümlerinde de işlenir.

Giriş kısmındaki doğu – batı algısının yanı sıra, burada yazar zamansal bir sıra izlemekten ziyade, benzer kültür ve kültür unsurları üzerinden karşılaştırmalar yapmayı yeğleyerek okuyucuya, aradaki kopuklukları değil bağlantıları göstermesi bakımından daha başarılı ve etkileyici olmuştur. Örneğin, Kur’an ve Kitabı Mukaddes arasındaki farklılıklardan bahsederken, Eski Yakındoğu’daki tanrı ve ilahi teslimiyetin İslamiyet’te de devam ettiğine dair ipuçları ve dikkate değer ayrıntıları öne sürmektedir. Yunan miti karşısında Yahudi mitlerinin benzerliklerinden rahatlıkla bahsedebilmektedir. Bu da çağdaş dönemlerde olmasa dahi, ortak coğrafya temelli ve genellikle gözden kaçırılan devamlılığı ortaya koymaktadır. Giriş bölümü, on birinci sayfadan başlamaktadır ve sondaki notlarla yirmi birinci sayfada sonlanmaktadır.

Birinci Bölüm (s. 23-46), “Tanrıların Hediyeleri: Antik Yakındoğu ve Yunan Mitolojisinde Medeniyetin Kökenleri” adını taşımaktadır. Bölümün başında yazar, enteresan ama önemli bir detayla konuyu başlatmış ve Sümerlerdeki “Kazmanın Yararlılığı” şiiiriyle, asırlar sonrasında aynı coğrafyayı paylaşan Yahudilerin Yararlılığı’na yer vermiştir. Eski Yakındoğu’da –Mezopotamya, Mısır, İran – tanrıların yoktan var etme güçleri vurgulanır ve o var etme çabasının insanları yaratmanın dışında büyük kentler inşa ederek ortaya koydukları öne sürülmektedir. Yakındoğu’da şehirler inşa eden tanrılar aracılığıyla kültür ortaya çıkar. İnsanlara, kazma, sapan, tuğla takımı, koşum takımı bahşeden Enki sayesinde insanlar ekip biçmeyi, üretmeyi öğrenmişlerdir. Bu kültürün basit ama temel teşkil eden ilk basamağı dışında, krallıkların da çıkış noktalarını ortaya çıkarmaktadır. Her Sümer kenti bir tanrının koruyuculuğunda anılmaktadır, yani her medeniyet bir tanrının gözetiminde ortaya çıkıp gelişmektedir. Bu tanrılar arası hiyerarşik durum, tıpkı kent devletleri arasındaki hiyerarşik ilişkiyi de ortaya koymaktadır. Yani Eski Yakındoğu’da tanrılar arasındaki ilişkiler, M.Ö. Üç Bin yılının Sümer siyasi örgütlenmesinin bir yansımasıdır. Eski Mezopotamya için kültür, tanrı eliyle bahşedilendir ve bu insanların yararına –olması gereken- bir durumdur. Aynı tarz düşünce yapısı İran mitlerinde de görülmektedir. Ahura Mazda, Yima’ya insanların yararına olacak şeyleri öğretmiş ve bunu tüm insanlığa adanarak evrensel bir kültür miti ortaya çıkarmıştır. Bu evrensellik İran mitlerine has bir durumu da ortaya çıkarmaktadır.

Yunan mitolojisinde ise, aynı Eski Yakındoğu mitlerinde olduğu gibi, tanrılar eliyle insanlara verilen tüm kültür unsurları insanların faydasına yöneliktir. Athena,

Kitap Tanıtımı

Hephaistos, sanat ve zanaata dair öğeleri insanlara bahşeden tanrılardır. Yunan kültürünü Yakınoğu'dan ayıran özelliklerden biri, belli başlı Yunan kentlerinde yüceltilen tanrıların aslında tüm Yunan kültürü içinde bütün Yunanlıların koruyucu tanrısı olarak yüceltilmesidir. Hephaistos belli bir kentin koruyucu tanrısı değil birçok kentte yüceltilen bir tanrıdır. Tanrı tarafından insanlığa verilen her yenilik ve teknik gelişim iyi ve faydalı görülürken Hesiodos'un "İşler ve Günler" adlı eserinde, Prometheus tarafından tanrılardan çalınıp insanlara verilen ateş bir felakete yol açmıştır. Burada açıkçası İbranilerin düşünce yapısına paralellik gösteren bir özellik olarak kültür, tanrılar tarafından yaratılmadıkça, insan eliyle gerçekleştirildikçe, insanların yıkımına ve felaketine sebep olacaktır.

Cennetten kovulan Âdem ve Havva için ceza olarak görülen şey toprağın sürülüp, ekilip biçilmesidir. Yahvist düşünceye göre, Âdem ve Havva ait oldukları toprağı ekip biçmekle mükelleftir ve ancak alın teri dökerek kazanmaya mahkûmdur. Kültür kahramanları, aslında Tanrı tarafından cezalandırılmış olan ve onları günahları karşısında doğayı dize getirme ile sorumlu tutmuştur. Toprağı işlemek, tarım yapabilmek zamanla makul ve olması gereken şey şeklinde gören İbraniler için, kardeşini öldüren Kabil'in demiri işlemesi en büyük günahlardan biridir. Demiri işlemek demek, medeniyetin bir diğer aşaması olmasının yanı sıra tarımla uğraşan toplumlar için ölümü ve beraberinde getirdiği diğer tüm kötülükleri taşıyan ve "günah" olarak görülen bir durumdur. O kadar ki, Ortaçağ Avrupa kentlerinde dahi demirciler kentlerin istenilmeyen kişileri olarak şehir dışlarında ikamet ederlerdi. Hesiodos'un da büyük ihtimalle etkilendiği bu düşünceye göre demiri işlemek, insanlar tarafından gerçekleştirilen kültürün tanrı/larca kabul edilmediği ve cezalandırıldığı bir anlayış çerçevesi çizmektedir.

Birinci bölüm aslında kitabın en temel düşünce yapısını, yukarıda da bahsettiğimiz "doğu-batı" ilişkisini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Kitabın ilerleyen bölümlerinde birinci bölümde genel değerlendirmelerle ifade edilen tüm doğu-batı kültür farklılıklarına ve benzerliklerine göndermeler yer almaktadır.

İkinci bölüm (s.47 – 82) "Yardımsaver Gök Tanrısı: Kur'an'da Kültürel Tarih" adını taşımaktadır. Yazar, bu bölüm hakkında ipuçları içeren dört alıntıya girişte yer vermektedir. Bu alıntıların ikisi Kur'an'dan diğerleri ise Gözcüler Kitabı ve Kyroslu Theodoretos'un "İlahi İnyet Üzerine" adlı eserinden çarpıcı kısımlardır. Yazar bu bölümde, Yahudi inancında kültürün –zanaat ve teknolojinin- tanrı tarafından kabul edilebilir olmadığını ama bunun tersine İslam medeniyetinde kültürün tanrı tarafından desteklendiğini ve teşvik edildiğini tartışmaktadır. Allah'ın, Eski Yakınoğu kültüründeki gibi, kültürel gelişimi insanların yararına desteklediğini belirten yazar, İslam'ın bu düşüncesinin antik çağda da dile getirilen tanrı inayeti argümanına uygunluğuna da dikkat çekmektedir. Bu bakımdan, *Yahvist kültür mitleri, bir imparatorluğu ve ona eşlik eden medeniyeti kötülerken, Kur'an yeni bir imparatorluğun inşa edilme gereğesini sunar* (s. 48). Gözcüler Kitabı'nda bu durum, "Gözcüler" adını alan meleklerin kadınlarla cinsel ilişkiye girmesiyle başlayan yozlaşma, Tufan'a sebep

Kitap Tanıtımı

olan olayların silsilesini de başlatmış olur. İnsanlar bu düşmüş meleklerden³ madenleri işlemeyi, silah ve zırh yapmayı, mücevher işlemeyi ve kozmetik kullanımını öğrenerek tanrısız bir dünya yaratmışlardır. Yahve'ye göre gerçek medeniyet toprağı işlemek, kırsal hayat sürmekle olabilirdi ve tanrı izin vermedikçe, doğal ortamın düzenini bozmak veya dünyanın –bizim bilmememiz gereken- sırlarını ortaya çıkarmak, büyük felaketlerle sonuçlanacak olan yasaklardı. İslamiyet için tüm bunlar insan gelişimini ve uygarlaşmayı destekledikçe günah teşkil etmeyen unsurlardır. Kur'an'da altı çizilen en önemli şey, doğal düzeni bozmayacak ve insanların oluşturduğu veya ortaya çıkaracağı medeniyetleri sarsmayacak eylemleri desteklemektir. Lut kavminin durumu veya manastır hayatı insan doğasına aykırı olduğundan dolayı kabul görmez. Yahvist düşünceye göre demiri kullanan Kabil ve soyu lanetliyen, İslamiyet'te bu düşüncenin aksine Davut'un demiri eriterek zırh yapması desteklenecek ve insan hizmetine sunulacak bir olaydı.

“İlk Kimdi? Protografi ve Keşif Katalogları” adını taşıyan Üçüncü bölüm (s. 83-118), kültürlerin ve icat edenlerin ilkleriyle alakalıdır. Bu bölümdeki alıntılar ise Plinius'a (batı kültürü) ve İbn Kuteybe'ye (doğu kültürü) aittir. Her iki alıntıdan da anlaşılacağı üzere, kültür alanında büyük gelişmelerin sahiplerini bilme konusundaki önem vurgulanmıştır. İslam devletlerinin ilk dönemlerinde, Araplar için de bir ilkler listesi (ev'ail) mevcuttu ve bu listelerin biçimleri her ne kadar Yunan ve Roma kültür çemberinden etkilenmiş olsa da içeriği Yahudi, Hıristiyan, Arap ve İran mitolojilerinden esinlenerek oluşturulmuştu.

Eski Yunan için ilkler bazen bir Frigyalı büyücü olabiliyorken (metal işçiliği), bazen de bu ilkleri tanrılara atfetmek yerinde oluyordu (Hermes). Yunanlılar için her yeniliğin tanrılar tarafından gerçekleştirildiğini söylemek yerinde olmayabilir. Çünkü Sophokles için tarımın geliştirilmesi Prometheus'dan çok insanların yaratıcılığına bağlamak daha doğrudur. Hatta tüm bu kaşiflerin “tanrılar” adını alması da söz konusu olabilirdi (s.86). Romalılar için ise, Yunanlıların, dönemlerine kadar yapmış oldukları tüm yenilikleri listelemek ama bu listeler içinde Romalıları bulundurmamak enteresan bir icraat olsa gerek. Romalıların ilkler listelerinde Yunanlılar yer almasına rağmen, onları eleştirmekten de geri kalmıyorlardı. Plinius'un da belirttiği gibi, Yunanlıların yaşamı Romalılara göre değildi ve bundan dolayı Romalılar hayatlarını doğaya uygun bir şekilde düzenlemeliydiler.

Arap yarımadasında İslamiyet'ten öncesine referans yapan ilkler listesinde Kitab-ı Mukaddes'te yer alan unsurlara da yer verilmiştir. Eşitle beraber yeryüzüne indirilmesinden sonra hayatta kalmak için ekip biçmeyi öğrenen Âdem, eva'il listesinin ilk sırasında yer almıştır.

Her ne kadar bu ilklerle alakalı çalışmalar, gereksiz görülse de* aslında sosyal tarih açısından önem taşımaktadır. Arapların ilklerine ait listelerinde fethettikleri, İslamiyet öncesi unsurları görmek bizi şaşırtmamalı. Bu etkilenmenin kaçınılmaz bir alışverişin sonucu olduğunu düşünmek yerinde olacaktır.

³ Anette Yoshiko Reed, *Fallen angels and the history of Judaism and Christianity. The reception of Enochic Literature*, New-york 2005.

Kitap Tanıtımı

Üçüncü Bölüm (s.119-163), “Ulusların İcadı: Medeniyetin Kökenlerine İlişkin Fetih Sonrası Yerel Tarihler” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde de yazar Plutarkhos ve Taberi’den alıntılarla başlanarak, fetih sonrası yazılan tarihlerin ne amaçla yazıldığı, nelerden etkilendiğinin altını çizilmiştir. Fethedilen yerin yerli elit tabakasının, atalarının medeniyetlerine olan köklü katkılarını dile getirildiği, fethedene karşı bir tür mesaj içeren bir tarih anlayışının olduğu görülmektedir. Bu dışarıdan gelen yabancı kültürün insanlarına (yöneticilerine), sahip olmaları gereken meziyetleri anlatmalarının yanı sıra yine bu fatihlere nereye nüfuz ettiklerine dair de önemli kültürel geçmiş sunulmaktadır.

Yunan kültüründe genelde, fethettikleri yerlere kendi kültür öğelerini yerli unsurlarla özdeşleştirme söz konusudur. Mısır’da (özellikle Ptolemaioslar Dönemi) ve Yakındoğu’da (özellikle Yahudi Kültürüne karşı) kültür tarihi çalışmalarında tüm yerel unsurlara karşı bir yunan muadilinin ortaya konulduğu anlaşılmaktadır. Elbette buna karşı, bölgelerin yerel tarihçileri de engin ve kadim geçmişleri hakkındaki birikimlerini ortaya koyacaklardır. Berossos, Manetho, Artapanos, Byblos’lu Philon bu duruma örnek teşkil edecek şekilde nakledilmiştir.

Bu fatih ve yerel kültür arasındaki kültürel çekişmeye en ilginç örnek İran’dır. İran, İslamiyet’i kabul etmesine karşın kendi eski kültür unsurlarını terk etmemiş, İran kültür mitini İslamiyet ile iç içe göstermemiştir. Onlar için Keyumers ve Huşeng ilk tarihi mit kahramanlarıdır. Keyumers, şeytana karşı bir savaş vermiş oğlu Huşeng ise, icatlarıyla insanlığa örnek olmuştur. Ele alınan tüm bunların İran’ın Kitabı Mukaddes’ten esinlenen Arap Kültür mitleriyle hiçbir ilişkisinin olmadığını net bir göstergesidir. Hatta İran kültürü, İslamiyet’in doğduğu Arap Kültürü’nü kendine bağlamaya çalıştığını öne sürmek olağan dışı olmayacaktır.

Kitabın son bölümünü oluşturan Beşinci Bölüm (s.163-193), “Eskilerin Bilimleri: Felsefe, Tıp ve Pozitif Bilimlerin Kökenleri Üzerine Düşünmek” başlığı altında kaleme alınmıştır. Bu son bölümde de alıntılar yapılmış ve bunun için Tertullianus ve Sa’id Endelüsi’den yararlanılmıştır. Arap Yarımadasında baş gösteren eski kitapların (Yunan felsefesi, tıp ve astronomisi) Arapçaya çevrilmesi ele alınır.

Yunan felsefesi ve tıbbın tanrılar tarafından bulunup insanlarca geliştirildiği düşünülmüyordu. Hatta sadece bunun tanrı eliyle olduğunu öne sürmeyenleri de vardı. Celsus, Asklepios’un bir tanrı değil de çok iyi bir hekim olduğunu ve daha sonradan tanrılaştırıldığını öne sürmüştür. Apollo’nun oğlu olarak yüceltilen Asklepios’un bu yeteneğini Apollon’dan aldığı ve daha sonradan kendi zekâsı sayesinde geliştirdiği savunulmuştur. Yani Tanrının isteği – inayeti – ile verilen yetenek, insanın kendi çaba ve zekâsıyla geliştirilebilirdi. Bu pagan inancı içinde kabul gören düşünce tarzı, İslam inancı için de uygun görülmüştür. Bu ilimler ancak tanrı isterse yapılabilirdi.

Her ne kadar tıp, Asklepios’la ilişkilendirilse de Heredotos ve Isokrates tıbbın Mısır kökenli olduğuna dair düşünceleri de dile getiriyordular. Her ne kadar Heredotos, Mısır’dan alınmış bir tıp mirasının olduğunu açıkça dile getirmese de tıbbın ve birçok eski ilimin Mısır’dan alınmış olacağını isteksizce kaleme aldığı görülmektedir. Astronominin ve aritmetiğin, Babil ve Fenike kökenli olduğunu dile getiren Yunanlılar, ayrıca felsefenin başlangıcının, Asur, Fenike, Libya ve hatta Galatlara dayandırmışlar

Kitap Tanıtımı

ama bu başlangıcın bilimsel bir çerçevede değil de kâhin ve rahiplerce yapıldığını söyleyerek yermişlerdir (s. 168).

Bilimsel ilklerin doğu kökenli oldukları tartışılrsa da (ki günümüzde çoğu başlangıçların Eski Yakındoğu'ya ait olduğu biliniyor olsa da batı menşei üzerine olduğu dogması yıkılamıyor) Abbasi Dönemine gelindiğinde Doğu, kendinden çıkıp devşirilen bilgilere tekrar ulaşmak için çaba gösterecektir. Yapılan çevirilerle amaç, elbette batı menşei bir ilmi almaktan ziyade Allah'ın izin verdiği derecede ilmi edinebilmektir. Eski ilimlerin reddedilmesi söz konusu değildir, eski kültürel bağlarını ön plana çıkarmaktan ziyade amaç onların faydalı olanlarını özümsemektir.

Kitabın sonunda yer alan Sonuç kısmı (s.195 – 198) tüm bu anlatılan olay ve durumların genel hatlarıyla, kitapta yer alan tüm kültürlerin, kökenler üzerindeki düşünceleri ve kimliklerine dair fikirleri ve hatta arayışları üzerine fikirlerin topyekûn bir sunumunu ortaya koymaktadır.

Sayfa 199 ve 216 arasında eserde kullanılan kaynakçalar yer almıştır. Kitabın her bölümünün sonunda yer alan Notlar bölümü, bazı okuyucuları yoran dipnot düzeninden kurtarmış olmaktadır. Ama kanaatimizce her bölüm sonundaki notlar da okuyucuyu yorabilmekte ve hatta okuyucunun bazı önemli notları kaçırmasına sebep olmaktadır.

Kitabın çevirisi oldukça başarılı olduğunu dile getirmeden edemeyeceğiz. Daha önce söz konusu yayınevine ait çeviri kitaplarının bazılarında çeviride ve kullanılan dilde okuyucu için sorun teşkil edecek bazı pürüzler söz konusuyken, bu eserde konunun, açık ve sade bir dille okuyucuya sunulduğu görülmektedir. Bu açıdan çevirmen Sayın Merve Tabur'un emeğini takdir ettiğimizi bu yazı aracılığıyla belirtmeyi bir borç biliriz.

İçeriği dışında, kitabın maddî özelliklerini değerlendirmek gerekirse; kitabın sayfa düzeni oldukça muntazam olmakla beraber kitabı basan yayınevinin tercih ettiği kapak kalitesi eleştiriye açık durumdadır. Daha önceki yayımlarından da gördüğümüz gibi İthaki Yayınevi enteresan bir karton kapak tercihinde bulunmakta ve bu maalesef kitabın dışının çabuk yıpranıp kirlenmesine sebebiyet vermektedir. Bu bakımdan eseri temin ettikten sonra şeffaf bir kapla kaplamakta fayda görülmektedir.

Tüm bu özellikleri çerçevesinde, Sosyal Bilimler dışında kültür-tarih konularına merak duyan herkesin rahatlıkla faydalanabileceği bir yayın olan eser, kültürün ve kültür adı altında alt kimliklerin oluşum ve dönüşüm aşamalarını her yönüyle, değişik dönemlere ait metinlerle açıklayan önemli bir kaynaktır.

Tuba Efendioğlu*

* Araş. Gör., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Bornova-İZMİR.